

Osman Mushafları Üzerine Bir Değerlendirme: “Semerkand Mushafi”

An Investigation On the Qur'anic Texts of Caliph 'Uthman: “The Qur'an of Semerkant”

Hayrettin ÖZTÜRK*

Ozet

III. Halife Hz. Osman, Mushaflar yazdırmıştır. Bunlardan biri de Şam mushafıdır. Timurlenk (Emir Timur) bu mushafi Şam'dan Semerkant'a getirmiştir. Bu Mushaf 1869 yılında Petersburg'a, 1917'de Ufa Şehrine, 1923'te Türkistan'a, 1924'te Taşkent'e nakledilmiştir. Şimdi o, Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te bir müzede korunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Semerkant,

Taşkent,

Petersburg,

Hoca Ahrar mescidi

Abstract

The third caliph 'Uthman had some Qur'anic texts written during his caliphate. One of these Qur'anic texts has been known as the Qur'an of Damascus. The king Timur (Timur Lenk) brought this Qur'anic text from Damascus to Semerkant. However, it has been transported to Petersburg in 1869, Ufa City in 1917, Turkistan in 1923, and Tashkent in 1924. At the present moment, it is protected in a museum in Tashkent, the capital city of Uzbekistan.

Key words: Semerkant,

Tashkent,

Petersburg, Masjid of Hodja Ahrar

Giriş

Hız Peygamber'in hayatında vahiy katipleri tarafından yazılan ve toplanan Kur'an sahifeleri¹ Hz. Ebu Bekir'in hilafetinde resmi bir nüsha halinde yeniden yazılmıştır.² Bu nüsha, Hz. Ebu Bekir'in vefatından sonra halife Ömer'e, onun da vefatından sonra kızı ve Resulullah'ın eşi Hafsa'ya intikal etmiştir.³

Hız Osman'ın halifeliği döneminde Zeyd b. Sabit başkanlığında kurulan istinsah heyeti, sözü edilen

mushaftan beş⁴ ya da yedi nüsha⁵ istinsah ederek, bunları o dönemin garnizon bölgelerine, büyük şehir ve merkezlerine gönderdi. Bu merkezler ise; Mekke, Medine, Basra, Kufe, Şam, Yemen ve Bahreyn'dir.⁶ Hilafet merkezinde kalmaması ve kaynak teşkil etmesi açısından Medine'de bırakılan nüshaya “İmam Mushaf”⁷ adı verilmiştir. Bir nüsha da Halife Osman kendisi için yazmış veya yazdırmıştır.⁸ Değişik bölgelere gönderilen bu mushaflara ise “Mesâhif-i Osman” adı verilmiştir.

İşte biz bu çalışmamızda, tarihî mushaflardan biri olan “Şam Mushafi”nin akıbeti hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Hız Osman'ın değişik bölgelere gönderdiği mushaflar, insanlar tarafından rağbet görmüş ve özenle korunarak koruma altına alınmıştır. Aynı zamanda o

* Yrd.Doç.Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1987, I, 129, 157; Devenport, John, *Hız Muhammed ve Kur'an-ı Kerim*, trc: Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1928, s. 69

² İbn-i Hacer el-Askalani, Şihâbüddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, *Tehzibu't-Tehzib fi Esmâi'r-Ricâl*, Haydarabat, 1327, VI, 124; et-Tabresî, Ebu Ali el-Fadl b. el-Hasen, *Mecmau'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*, Tahran, 1373, I, 15; Hamidullah, Muhammed, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, Trc: Salih Tuğ, İstanbul, 1993, s. 51; Doğrul, Ömer Rıza, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1935, VI, 124.

³ ez-Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1957, I, 235, 239; el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, Kahire, 1368, Ahkam, 37; es-Sicistânî, Süleyman b. el-Eş'as İbn Ebî Dâvud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, Kahire, 1936, 9, 21, 24, 25; ez-Zerkani, Muhammed Abdu'l-Azîm, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1373, I, 395.

⁴ es-Suyûtî, a.g.e., I, 132.

⁵ İbn-i Hacer el-Askalani, Şihâbüddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahihî'l-Buhârî*, Kahire, 1348, IX, 17, 26.

⁶ es-Sicistani, a.g.e., ss. 30-35.

⁷ İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed Mahmud ed-Dimeşki, *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr*, Dimeşk 1345, I, 7.

⁸ ed-Dabba', Muhammed Ali, *Kur'an Tarihi ve Kur'an Okumaun Edepleri*, trc: Ali Osman Yüksel, İstanbul, 1989, s. 16.

dönemlerde bu mushaflara ihtiyaç vardı. Çünkü katipler o mushaflardan, başka mushaflar yazarak çoğaltıyorlar ya da yazdıkları mushafları onlarla mukayese ediyorlardı. Günümüzde bu mushafların akabeti hakkında kesin bir delil elimizde bulunmamakla birlikte bazı ülkelerde bazı mushaflardan söz edilmektedir. Bu mushafların bazı beldelere ve mescidlere kazandırdıkları hürmet, bu mushafları elde etmek için bir yarışa sebebiyet vermiştir. Neticede bazı mescid görevlileri, Hz. Osman'ın şahsi mushafının veya şehirlere gönderilen mushaflardan bazılarınun kendi mescidlerinde olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat bu iddiaların çoğu gerçeğe bağdaşmamaktadır. Ehli sünnet alimleri, Kurtuba'dan, Gırnata, Semerkant ve Buhara'ya kadar Osman mushafı diye pek çok mushafın varlığından söz etmişlerdir. İlk önce Quatremere, bu mushaflar hakkında bazı bilgiler toplamıştır.⁹

Daha sonra Casanova, bu çalışmalara kendi çalışmalarını ilave ederek 16 nüsha belirler.¹⁰ Fakat bunlar daha çok hakkında pek bir şey bilinmeyen mushaflarla ilgilidir. Osman döneminden sonra özellikle h. IV. sırada Osman mushaflarını elde etmek için bir yarış başlamış ve bunun neticesi olarak bir çok mushaf, Osman'a nisbet edilmiştir. Bu tip mushafların izleri sadece tarih kitaplarında kalmıştır. Bunlardan nümune olarak günümüze kadar gelen mushaflardan biri "Semerkand Mushafı"dır.

Hz. Osman'a nisbet edilen bazı Kur'an ayetleri, Emir Timur Gürkani (v. 807) vasıtası ile Şam'dan Semerkant'a götürülmüş ve onun kabri üzerine konulmuştur.¹¹ Daha sonra bu mushaf, Ubeydullah el-Ahrar camiine nakledilmiştir. Daha sonra da Taşkent'te oturan Türkistan sömürgesi genel valisi¹² Von Kaufman, onu Petersburg'a¹³ nakletmiş ve tarihi imparatorluk kütüphanesinde koruma altına alınmıştır.¹⁴ Bu nüsha

orada "Mushaf-ı Semerkandi" olarak meşhur olmuştur.¹⁵

Bu mushafın Rusya'daki serüvenine geçmeden önce, mushafın gönderildiği bölgelerden olan Şam'dan ve bu mushafın orada bulunup bulunmadığından söz edelim:

Şam'da iki nüshadan söz edilmektedir. Her ikisi de farklı zamanlarda Emeviye Camii'nde muhafaza edilmiştir. Buradaki en eski nüsha h. 507 tarihinde bulunmuştur. Musul hakimi Emir Mevdud'un öldürülme olayında bu mushaftan söz edilmekte ve şöyle denmektedir: Emir Mevdud, Dimeşk'de her Cum'a günü Osman mushafını görmeye gidiyordu. Batıni bir adam bu fırsattan istifade ederek onu öldürdü.¹⁶

İbnu Cübeyr el-Endülüsî (v. 614) ve İbnu Batuta'nın anlattıklarına göre, Şam'da, "Maksure-i Hadise"nin doğu tarafında büyük bir dolapta, Hz. Osman zamanına ait mushaf muhafaza edilmekte idi. Bu nüsha Hz. Osman'ın, halifelik döneminde Şam'a gönderdiği nüshadır ve her gün namazdan sonra dolap açılarak mushaf sergilenirdi.¹⁷

Şam'a gönderilen nüsha, önceleri Taberiye şehrinde iken sonraları Şam'a nakledilmiştir. Abbasi halifelerinden Müstazhir Billah'ın hilafeti zamanında bu nüsha mevcut olup üzerinde şöyle bir kayıt vardı: "*Nakli Mushaf-ı Şerifi Osmani Becamii Dımışk ez-Taberiye, sene 492*"¹⁸

İbn-i Kesir (ö.774) Fedailü'l-Kur'an'da, Dimeşk mushafının Osman mushaflarından olduğunu şöyle anlatır:

"Osman'ın imam mushaflarına gelince; bunların en meşhuru bugün Şam'da Dimeşk Camii'nde olanıdır. Orada. "Rükn-i Şarki Maksuresi"ndedir. Taberiye şehriden h. 518 senesinde Dimeşk'e nakledilmiştir. Ben onu gördüm. Büyük hacimli, derili bir kitap idi. Açık mürekkep ve güzel bir yazı ile yazılmıştı. Kanaatimce deve derisi üzerine yazılmıştı."¹⁹ Hatta İbnu Batuta'nın ifadesine göre bu mushafın üzerinde şöyle bir yazı vardı. "el-Mushafu'l-Kerim ellezi veccehe Emire'l-Mü'minin Osman b. Affan ila eş-Şam"²⁰

⁹ Nöldeke, Theodor, *Über den Ursprung des Qorans*, Leibzig, 1919, III, 8

¹⁰ Casanova, *Mohammed et la fin du Monde*, Paris, 1913, II, pp, 129-136; Muhammed Bakır Hucceti, *Tarihi Kur'an*, Tahran, trz., s. 106

¹¹ Hucceti, a.g.e., s. 106; Ramyar, Mahmud, *Tarihi Kur'an*, Tahran, 1990, s. 466.

¹² Çarlık dönemi idari taksimatında Türkistan toprakları, Türkistan genel valiliği adı altında beş vilayete ayrılmıştı. Bu vilayetler şunlardır: Yedi Su, Sir Derya, Fergana, Semerkand ve Hazar Ötesi. Bkz: Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türklü ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981, ss. 24-25

¹³ St. Petersburg şehri, 1703-1914 yılları arasında Çar I. Petro tarafından kuruldu. Sonra 1914-1924 yılları arasında ismi Petrokrad olarak değiştirildi. 1924-1991 yılları arasında Leningrad oldu. 1991'den sonra da eski ismi olan St. Petersburg olarak kullanılmaya başlandı. Bkz: *Ana Britannice*, İstanbul, 1989, Ana yayıncılık A.Ş., XIV, 389. Biz bu makalede, St. Petesburg ismini kullanacağız.

¹⁴ Mahdüm, İsmail b. eş-Şeyh Sâfi Ehund en-Nemneğâni, *Kitab-u Târîhu'l-Mushafı'l-Osmâni fi Taşkent*, Taşkent 1971, s. 22

¹⁵ Bkz. Ramyar, a.g.e., s. 466.

¹⁶ İbnu Cübeyr el-Endülüsî, *Kitabu'r-Rihle*, London, 1907, s. 268; Ebu Mahfuz, Kerim Ma'sumi, "*Mushaf-ı Osmani ki Tarihi Nüsha*", *Mecelle-i Ulûmi İslâmiyye*, Aligarh-İndia 1961, II, sayı: 2, s. 20

¹⁷ İbnu Cübeyr, a.g.e., s. 268; İbnu Batuta, Ebü Abdillâh Muhammed b. İbrahim el-Levâfi, *Tuhfetü'n-Nazzar*, Mısır, 1938, I, 54; Uşeygir, Muhammed Ali, *Lemehat min Tarihi'l-Kur'an*, Beyrut 1988, s. 119

¹⁸ Keskiöglü, Osman, *Kur'an Tarihi*, İstanbul, 1953, s. 248.

¹⁹ İbn-i Kesir, İmâduddin İsmail b. Ömer, *Fedâilu'l-Kur'an*, Dimeşk, 1371, s. 15.

²⁰ İbnu Batuta, a.g.e., I, 54; el-Mukri, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Yahya et-Tilimsani, *Nefhu't-Tıb min Ğusni Endülüs er-Ratib*, tsh: Muhyiddin Abdu'l-Hamid, Mısır 1302, I, 283

Şam mushafı, bir çok tarihçi ve yazar tarafından ziyaret edilmiş ve görülmüştür. Nitekim h. VII. yüzyılın ortalarında Mağrib’li bir zat olan Ebu’l-Kasım Tecibi’nin söylediğine göre²¹ bu mushaf, h. 657 yılında Emevi Camisinin maksuresinde saklanmıştı. Abdul-Melik de h. 725 senesinde bu nüshayı orada gördüğünü söylemektedir.²² İbnü’l-Cezeri (ö.751-833h/1350-1429m) zamanında Şam’da “Mescidü’t-Tevbe”de korunan bu nüshanın daha sonra “Emeviye Camii”ne nakledilmiş olduğu anlaşılmaktadır.²³ İbnü Merzuk, bu nüshayı h. 735’de görmüş ve bu mushafı ilgili görüşlerini bildirmiştir.²⁴

İbnü Fadlullah el-Ömeri, Dımeşk mushafının Osman mushaflarından biri olduğunu, sağ tarafında “el-Mushafu’l-Osmânî bi hattı Emîril Mü’minîn Osman b. Affan” yazılı olduğunu söyler. Bu mushaf, İbn Fadlullah hayattayken, yani VIII. asrın ilk yarısında Dımeşk’te bulunmaktaydı.²⁵

Lala Mustafa Paşa’nın 982 tarihli vakfiyesinde, Şam’daki mevkufatı zikrolunurken Hums arazisinde “Vakf-ı Mushaf’ı Seyyidina Osman” diye bir kayda rastlanıyor ki, bundan o tarihte Mushaf-ı Osman vakfı bulunduğunu anlıyoruz. Buna göre Osman mushafı orada mevcut imiş.²⁶

Keskioğlu bize şu bilgileri de vermektedir. Şamlı şeyh Abdul-Hakim Afgani (ö.1326h/1908m)’nin, Şam mushafından bir nüsha istinsah etmek istediğini, I. Cihan harbinden önce bu işe başladığını, Şam mushafının yazısını taklid ederek bir nüsha meydana getirdiğini, dolayısıyla Şam’da bu nüshanın mevcut olduğunu söylemektedir.²⁷

Bu rivayetlere göre; Hz. Osman’ın Şam’a gönderdiği mushafın dışında, başka mushafların mevcut olduğu da anlaşılmaktadır. Bunlarla ilgili çeşitli rivayetler vardır. Bu mushaflardan bir kısmı Şam Emevi Camii’nde XIV. asır başlarına kadar muhafaza olunmuştur. Arap kaynaklarına göre bu mushaflardan biri, Leningrad şehrindeki Dâru’l-Kütüb’de muhafaza ediliyordu. Sonra İngiltere’ye intikal etti. Bu güne kadar da orada bulunmaktadı.²⁸

Abdurrahman eş-Şehbender der ki: “Şam Emevi

²¹ el-Mukri, a.g.e., I, 283.

²² Doğrul, Ömer Rıza, Kur’an Nedir, İstanbul, 1927, s. 65.

²³ Keskioğlu, a.g.e., s. 248.

²⁴ el-Mukri, a.g.e., I, 283

²⁵ Fadlullah el-Ömeri, Ahmed b. Yahya b. Muhammed, Mesâlikü’l-Ebsâr fi Memâlikü’l-Emsâr, thk: Ahmed Zeki Paşa, Kahire, 1924, I, 195.

²⁶ Keskioğlu, a.g.e., s. 249.

²⁷ Bkz; Keskioğlu, a.g.e., s. 249.

²⁸ el-Ebyârî, İbrahim, Târihu’l-Kur’ân, Beyrut, trz., s. 113.

Camii’nde Osman mushaflarından bir nüsha ortaya çıktı. Fakat 1800’lü yılların sonuna doğru Emevi Camii’nde çıkan bir yangın sonucu bu nüsha yandı.²⁹

H. 1310 yılında Sultan Abdulhamid Han döneminde Şam Emevi Camii’nde yangın çıkmış ve orada bulunan eski bir mushaf tamamen yanmıştır. Halk onu Osman mushafı olarak bilirdi. Kürd Ali, sözü edilen mushafın Basra’nın eski bir camiinden getirilerek buraya bırakıldığına dair yaptığı açıklamasında bu olayın ne zaman ve hangi hakimnin döneminde gerçekleştiği ile ilgili her hangi bir izahatta bulunmamıştır. Her hâlükarda bu mushafın, Emevi Camiinde korunan ikinci nüsha olduğu anlaşılmaktadır.³⁰

Bazılarına göre bu nüshalar, Sultan Abdulhamid Han dönemine kadar kalmamış, olsa olsa Timur’un saldırısına kadar kalmış olabilir. Timur döneminde (h. 803) Emevi Camisinde dört kez yangın çıkmış ve bu nedenle mescidin yanı ve civarındaki binalar ve bunların arasında tüm mushaflar ve değerli eşyalar da yanmıştır.³¹ Özellikle bu mushaflar konusunda güçlü bir delil bulunmamakla beraber saklanmış olma ihtimali de çok zayıftır.³² Gerçi İbnü’l-Cezeri’nin bu mushafı gördüğü ifade edilmekle beraber³³ onun bu mushafı yangın olayından önce de görmüş olabileceği hatırdan uzak tutulmamalıdır.

Buraya kadar verilen tarihi bilgilerden hareketle diyebiliriz ki, Şam’da birkaç mushafın varlığından söz edilmektedir. Bunlar, Şam, Basra, Kufe, Hz. Osman’ın şehid edilirken okuduğu ve üzerine kanının aktığı özel mushafı. Bir de bunlardan kopya edilen diğer nüshalar. Abdu’l-Aziz Salim, Muaviye zamanında bir çok mushafın olduğunu ve bunların Dımeşk mushafından çoğaltıldığını zikreder.³⁴ Hz. Osman’ın Şam’a gönderdiği imam mushafının Maveraunnehr’e nakledildiği, Basra ve Kufe mushaflarının da birinin İstanbul’a³⁵ diğerinin İngiltere’ye³⁶ gittiğinden söz edilmektedir. Hz. Osman’ın özel mushafının da Kurtuba’da bulunduğu³⁷ hususunda

²⁹ eş-Şehbender, Abdurrahman, Müzkirât, s. 34. Lemehat s. 122’den naklen.

³⁰ İbnü Asâkir, Tehzîbu Târihu Dımeşk, Şam, 1329, I, 204-205; Ebu Mahfuz, a.g.m., s. 21

³¹ Ebu Mahfuz, a.g.m., s. 21.

³² Ebu Mahfuz, a.g.m., s. 21

³³ ez-Zerkânî, Muhammed Abdu’l-Aziz, Menahilü’l-İrfan, Mısır 1372, I, 298.

³⁴ Bkz: Abdu’l-Aziz Sâlim, et-Târihu’s-Siyâsî ve’l-Hadârî li’l-Devleti’l-Arabiyye, s. 329; el-Berrî, Abdullah Hurşid, el-Kur’ân ve Ulûmuhû fi Mısır, Kahire, 1970, s. 61.

³⁵ Uşeygir, a.g.e., s. 121.

³⁶ el-Ebyârî, a.g.e., s. 113.

³⁷ İbnü Batuta, a.g.e., I, 116; Abdu’l-Aziz Sâlim, Mushaf’ı Osman b. Affan, İskenderiye, 1989, ss. 26, 27; Doğrul, a.g.e., ss. 65-66.

riyayetler vardır. Bunlardan geriye kalan kopyalarının da sonraları çıkan yangında yanmış olma ihtimali söz konusudur. II. Abdulhamid devrinde Şam Emevi camisinde çıkan bir yangında bu mushaflardan biri yanmıştır.³⁸ Bu mushafların imam mushaflardan biri olma ihtimali de söz konusudur. Bunların hepsine birden Şam'da bulunmaları sebebiyle "Şam Mushafı" denmiştir.

I. Mushaf-ı Osman'ın Mâverâunnehr'e Gelişi

İslam'ın Arap Yarımadasına yayılmasından kısa bir süre sonra fetihler vasıtasıyla İslam uzak beldelere kadar ulaştı. Bu bölgelerden birisi de Maveraunnehr'dir. Çok geçmeden bu bölgelerde İslam Devleti kuruldu ve bu devletin himayesinde medreseler ve camiler inşa edildi. Buralarda İslam sanatları ve dini ilimler öğretilti. Buhari, Tirmizi, Farabi, İbn-i Sina, Ebu'l-Leys es-Semerkindi ve Biruni gibi seçkin alimler bu bölgelerden yetişti. İslam burada hızlı bir şekilde yayıldı. Buhara ve Semerkant gibi şehirler fukaha, muhaddis, müfessir ve diğer ilimlerde temayüz eden ulemanın seyahat merkezi haline geldi. Maveraunnehr şehri, Çin sınırlarına kadar ulaştı. İç savaş ve fitnenin olduğu dönemlerde buraya İslam beldelerinden bir çok ulema göç etti. Baskı görenler ve siyasi problemlerle karşılaşanlar bu beldelere hicret etti. Bunlar beraberlerinde kıymetli eserler getirdiler. Mushaf-ı Osman'ın buraya getiriliş tarihini, nereden ve kim tarafından getirildiğini -elimizde şu an itibarıyla bunları belirleyen vesika ve belgeler olmadığı için- bilemesek bile, tarihçilerin rivayetlerinden bu mushafın Maveraunnehr'e nasıl getirildiğini çıkarabilmekteyiz. Bu rivayetlerden bazıları şunlardır:

1) Semhudi'nin Kuteybe'den aldığı rivayete göre, Hz. Osman öldürüldüğü zaman odasında mevcut olan imam mushafını oğlu Halid miras almıştır. Ondan da evlatlarına miras olarak intikal eder. Şamlı bazı meşâ-yihe göre ise bu mushaf şu anda Tus şehrinde bulunmaktadır.³⁹

2) Emin Hancı, Muncemu'l-Umran'da İbnu Batuta'nın Rihle'sinde de yer alan, Osman mushafı ile ilgili rivayetleri zikrettikten sonra şöyle der: Adı geçen mushaf, bundan sonra Basra'dan çalındı ve Semerkant'a, oradan da Rusya'ya götürüldü. Şimdi ise "Petersburg" kütüphanesindedir.⁴⁰

3) Tarihçiler, Tatarların büyük kralı Melik Berke Han

(655-665 h / 1257-1267 m)⁴¹ ile Memluk Sultanı, el-Melik ez-Zahir Rükneddin Baybars'ın(658-676 h / 1260-1277 m)⁴² arasında sıkı diplomatik ilişkiler kurulduğunu zikrederler⁴³ ve şöyle derler: Sultan Melik Zahir, Melik Berke Han'a hediyeler hazırlanmasını ister. Bu hediyein gümüş işlemeli bir sepet içinde, abanoz ve fildişinden yapılmış ayağı, deri içerisinde kırmızı atlastan kapağı olan, "Mesahif-i Osman"dan biri olduğu zikredilir.⁴⁴ Murad Remzi (ö.1940) yukarıdaki bu karşılıklı ilişkiyi anlattıktan sonra şöyle der: "Osman b. Affan'a ait olduğu bilinen ve Semerkant'dan, Petersburg şehrine götürülerek imparatorluk kütüphanesine konulan mushafın, Timurlenk'in Toktamış han ile yaptığı savaşta⁴⁵ ve sarayı istilasında alıp götürdüğü bu mushaf olma ihtimali yüksektir. Bazıların delilsiz ve dayanıksız bunu uzak bir ihtimal olarak görmelerinin bir mahiyeti yoktur"⁴⁶

Murad Remzi'nin değindiği ve bazılarından biri dediği şahıs, Şehabeddin Mercani (ö:1889)⁴⁷ el-Kazani'dir.⁴⁸ Ona göre, "Buhara, Semerkant ve diğer şehir halkı arasında meşhur olarak bilinen imam mushafının, Semerkant şehrinde Ahrar medresesinde olan mushaf olduğu ve Ahrar'ın dedesi Ebu Bekr el-Kaffal eş-Şaşi (ö.366)'nin, Bağdat'dan kendi şehrine getirdiği ve çocuklarından miras olarak Şeyh Ubeydullah'a kadar ulaştığı ve onun da bu mushafı kendi medresesine koyduğu yönündeki haberler uydurmadır. Çünkü bu mushaf, her ne kadar antik eserlerden sayılsa bile bir takım delillerden dolayı imam mushafı değildir. Bu deliller ise;

⁴¹ Altın Orda Hanlarının Coçi veya Cuçi sülalesinin Kıpçak Bozkırı (Güney Rusya) ve Batı Sibiryada (623-907/1226-1502) yılları arasında hüküm süren Batulular kolu hanlarından (655-665/1257-1267) yılları arasında hüküm sürmüş olan Kıpçak Moğollarının lideri Berke veya Baraka Han. Bkz: C. E. Borsworth, *İslam Devletleri Tarihi*, trc: Erdoğan Merçil-Mehmet İspirli, İstanbul, 1980, s. 190, 372, 378; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, trc: Hasan Eren, Kültür Bakanlığı yayınları: 226, ikinci baskı, Ankara 1976, ss. 57, 60 v.d

⁴² Yakubovskiy, a.g.e., ss. 60-61; Borsworth, a.g.e., s. 372; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, trc: M. Reşat Uzmen, İstanbul 1996, s. 376

⁴³ Yakubovskiy, a.g.e., s. 60

⁴⁴ es-Sehavi, Ali b. Muhammed, *es-Süluk fi Ma'rifeti Düveli'l-Müluk*, thk: Mustafa Zeyyad, Kahire 1936, I, 497; Ebu Mahfuz, a.g.m, s. 26

⁴⁵ Yakubovskiy, a.g.e., ss. 87, 191-192, 198, 200, 224-225, 228-260

⁴⁶ Muhammed Murad b. Abdullah er-Remzi el-Bulgarî el-Mekkî, *Telfiku'l-Ahbâr fi Târihi Kazan Ve'l-Bulgar*, I, 443, (Mahdûm, İsmail b. Eş-Şeyh Sâfi Ehund en-Nemneğânî, *Kitab-u Târihu'l-Mushafî'l-Osmânî fi Taşkent*, Taşkent 1971, s. 34' den naklen.)

⁴⁷ Mercani, 18 Nisan 1889'da, 72 yaşında Kazanda öldü. Bkz: Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2. Basım, Ankara 1966, ss. 128-131

⁴⁸ el-Mercânî, Şehâbeddin, *el-Fevâidü'l-Mühimme*, Kazan, 1397, s. 61.

³⁸ Keskiöglü, a.g.e., s. 249; Doğrul, a.g.e., s. 65.

³⁹ es-Semhûdî, Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Abdullah b. es-Seyyid, *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâr el-Mustafâ*, Kahire, 1226, I, 482.

⁴⁰ Hancı, Muhammed el-Emin, *Muncemu'l-Umran*, Kahire, 1917, ss. 134-135; İbnu Batuta, a.g.e., I, 110-120; Mahmud Hilmi, *alâ Hâmi-şî'l-Mushafî'l-İmâm ve'l-Hatîr'l-Mushaf*, Kahire, 1985, s. 11.

Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam el-Bağdadi'nin Osman mushafı hakkındaki şu tespitine dayanmaktadır. Ebu Ubeyd, "Velâte hîne menâs"⁴⁹ ayetindeki, "Lâ" kelimesinin bu mushafta satırın sonunda yazılı olduğunu, "Hîne" kelimesinin de diğer satırın başına yazılmış olduğunu söyler. Ben Semerkant'da bulunan bu mushafı inceledim. Bu kelimenin Ebu Ubeyd'in zikrettiğinin tam tersi olduğunu, "Ta" harfinin bitişik yazılmadığını, "La" harfinin satırın sonunda olmadığını ve "Hîne" kelimesin de satırın başında olmadığını gördüm. Ruslar h. 1285 senesinde Semerkant'ı istila ettikten sonra bu mushaf, "Petersburg" şehrine götürüldü. Ruslar da bu yalanı Semerkant halkından duydular ve gazetelerde yazdılar. Benim telkinimle⁵⁰ bazı İstanbul gazeteleri bunun yanlış olduğuna dair yazılar yazmıştır.⁵¹

Mercani, "Vefeyatü'l-Eslâf" adlı kitabında, Şeyh Abdurrahim b. Osman el-Otuzimeni'nin (ö.1250) terceme-i halinde bu mushafı ilgili bazı şeyleri dile getirdiğini, Şeyh Abdurrahim'in, Semerkant'ı ziyaret ettiği zaman bu mushafın onanma ihtiyacı olduğunu gördüğünü, yaprakları ve hattı islah edip, kaybolan sahifeleri yeniden yazdığını ve yırtık yerleri düzelttiğini söyledikten sonra şöyle der: "Bu mushaf, IX. asrın başlarında -Ebu Bekr el-Kaffal eş-Şaşi'den hatta Ubeydullah Ahrar'dan çok sonraları- Kahire'de mevcut idi. İbnu'l-Cezeri ve diğer alimler bu bilgileri zikrederler"⁵² demektedir.

Mercani'yi, Musa Carullah (ö.1952) izler ve şöyle der: Bugün "Petersburg" şehrinde muhafaza edilerek imam mushafı olduğuna inanılan bu mushaf, önceleri Semerkant'da Hoca Ahrar camisinde idi. Daha sonra burayı ziyaret ettiğimde bu mushafın, imam mushaf olmadığını anladım. Gerekçe olarak da bu mushafın hacminin çok daha büyük olduğunu, Osman mushafının, "Petersburg" kütüphanesinde saklanan mushaf kadar olmayıp, eni iki el genişliğinde ve uzunluğu bundan biraz daha büyük olduğunu gördüm⁵³ demektedir.

4) Mushafı miras olarak alan şeyhler ve Semerkant'daki ulema, General Von Kaufman'a bu mushafın Timur'un Semerkant'daki kütüphanesinden çıkarıldığını söylerler. Bu ayrıca mushafın

Semerkant'dan nakl raporunda da zikredilmiştir.⁵⁴

5) Osman mushafının gelişile ilgili rivayetlerden biri de Şeyh Ubeydullah Ahrar'ın halifelerinden olan şeyh Ebu Ahmet Muhammed el-Kadı el-Endücani eş-Şaşi'nin, kitabı "Silsiletü'l-Ârifin" de zikrettiği şu rivayettir: Şeyh Ebu Bekr Muhammed b. Ali el-Kaffal eş-Şaşi el-Kebir (ö.364) Şafiilerin meşhur alimlerinden biridir. Doğum yeri olan Şaş'ta ikamet ederdi. Sık sık hacca gider, gidiş-dönüşte Bağdat'a uğradı. İlim tahsilini Bağdat'ta tamamladı. Seyahatinde bir seferinde yine Bağdat'a girdi ve Rum hükümdarının halifeye İbranice bir kaside göndererek ya böyle güzel bir kaside ile cevap vermesini ya da her sene haraç vermesini bunu da yapmazsa savaşa hazırlanmasını istediğinden dolayı Bağdat'ta alimlerin kargaşa içinde perişan olduklarını gördü. Ancak o dönem, Rumlarla savaş için yeterli hazırlıkları ve istenilen haracı da verecek durumda olmadıkları için cevabı bir kaside inşa etmek zorunda kaldılar. Böylece Bağdat'ın ileri gelen şahsiyetleri ve uleması toplandı. Fakat bu kasideye benzer bir kaside getiremediler. Şeyh Bağdat'a varınca Türkistan'dan büyük bir alimin geldiği haberi yayıldı. Halife bu alimin gelmesi için haber gönderdi ve ondan bu kasideye cevap vermesini ve kendisine istediğinin verileceğini söyledi. Şeyh, bana Osman mushafını verirseniz cevap verebilirim dedi. Tereddüt ettikten sonra bu isteğe olumlu cevap vererek mushafı şeyhe verdiler. Şeyh kasideyi cevapladı.⁵⁵ Kaynaklar, Rum kralının müslümanlara ve İslam'a yönelttiği hakaretleri ve kendini öven bazı sözleri içeren bir mektuptan söz ederler. Şeyh Kaffal eş-Şaşi bunlara cevap verir. Fakat bu cevaplar, Osman mushafı ile ilgili bilgiler içermemektedir.⁵⁶

6) Yine bu rivayetlerden biri de Semerkant tarihiyle ilgili zikredilen rivayettir. Hoca Abdi Derun⁵⁷ seçkin uleamadandır ve Semerkant kadısıdır. Hz. Osman'ın damadı Said'in de çocuklarından. Said, Maveraünnehr'e gelen Arap fatihlerinden ilk öncü süvari grubunun başkanıdır. Osman mushafını Semerkant'a getiren O'dur. İlk defa Semerkant'ı o fethetmiştir.⁵⁸

7) Osman mushafından biri, Rus imparatorluğunda mahfuz olan mushaftır. Ruslar, bu mushafın fotoğraf makinesiyle bir suretini aldıktan sonra Buhara Emirine verirler. Söylenene göre bu mushafın aslı kaybolmuş,

⁴⁹ Sa'd, 38/3.

⁵⁰ Heyet-i Tahrir, Terceme-i Mercani, Matbaatu'l-Mearif, Kazan 1915, s. 216

⁵¹ Hakâiku'l-Vakayi, 1289 Rebiu'l-Evvel 6; Basiret, 1289, 15 Sefer; Ceridetü'l-Havadis, 1288, 25 Zilhicce; el-Kur'ânü'l-Mecîd, editör: Muhammed Hamidullah, Paris, 1981, "Semerkant Nüshası fotokopisi", Sad suresi, 38/3, ss. 666; Mahdum, a. g. e, s. 34.

⁵² el-Mercani, Şehabeddin, "Şeyh Abdurrahim b. Osman el-Otuz'un Terceme-i hali", Vefeyatü'l-Eslâf, Kazan, 1300, s. 15.

⁵³ Mahdüm, a.g.e., ss. 36-37; Terceme-i Mercani, s. 217.

⁵⁴ Mahdüm, a.g.e., s. 37.

⁵⁵ eş-Şaşi, Ebu Ahmed Muhammed el-Kâdi el-Endücani, Silsiletü'l-Ârifin, Kahire, y.y, s. 921; Mahdüm, a.g.e., s. 38.

⁵⁶ Mahdum, a.g.e., s. 38 Mahdum, a.g.e., s. 38

⁵⁷ Semerkant'ta medfun olan Şeyh Abdullah'tır. Bu zatın ziyaret ve teberrük edilen bir türbesi vardır. Bu türbenin yanında eski bir cami ve odalar vardır.

⁵⁸ Mahdüm, a.g.e., s. 38.

emire ulaşamamıştır.⁵⁹

8) Bu rivayetlerden biri de Ömer Rıza'nın "Kur'an Nedir" adlı kitabında zikrettiği rivayettir. İslam aleminde mevcut olan Osman mushafını araştırdıktan sonra şöyle der: Böyle bir nüsha 1904 senesinde Buhara'dan Moskova'ya götürülmüştür. Bir müddet sonra Buhara'ya tekrar iade edilmiştir. Bolşevikler, Türkistan'ı işgal ettikten sonra bu mushafı yeniden Moskova'ya götürdüler. Ancak müslümanların bu mushafı geri almak için gösterdikleri çaba ve mesailer başarıyla sonuçlandı. Bu nüsha Ebu Bekr eş-Şaşi tarafından şeyh Ubeydullah el-Ahrar'ın türbesine bırakıldı ve Bolşevikler de bu mushafı oradan aldılar. Böylece Semerkant Mushafı "Petersburg"a nakledilmiş ve sonra da Taşkent'e götürülmüştür.⁶⁰

Osman Mushafının Maveraunnehr'e nasıl ulaştığı hakkındaki rivayet ve haberlerin tamamını yukarıda naklettik. Şimdi bunların her birini delil olmaları açısından yorumlamaya çalışacağız:

1- İbnu Kuteybe'nin bu mushafın Tus'da bulunduğunu zikretmesi, bundan sonra Osman'ın damadı Said'in yaklaşık h. 54. senesinde bu mushafı Semerkant'a getirdiğini, Semerkant tarihi rivayetlerinden öğrenmiş bulunmaktayız. Mushafı Osman'ın hala bu tarihten itibaren Semerkant'da bulunduğu hususundaki düşüncenin isabetli olduğu kanaatindeyiz. İmam Malik'in, Mushaf'ı İmam'ın Medine'den Hz. Osman şehid edildikten sonra kaybolduğu ve şeyhler arasında nerede olduğunun duyulmadığı yönündeki rivayeti de bunu destekler. Zira bu mushafın Şam veya Basra mushafı olmayıp Hz. Osman şehid edilirken okuduğu ve üzerine kanının aktığı özel mushafı olması gerekir. Halbuki bugün Taşkent'de bulunan bu mushafta kan izi yoktur. Ayrıca Osman'ın özel mushafının, Emeviler vasıtası ile Kurtuba'ya nakledildiğini biliyoruz.⁶¹

2- Muhammed Emin Hancı, Münemü'l-Ümran'da İbnu Batuta'nın, imam mushafını Basra'da gördüğünü, sonra bu mushafın Semerkant'a oradan da Petersburg'a götürüldüğünü zikreder. Mushaf, Timur tarafından Şam'ı işgal ettiğinde alınıp götürülmüştür. İbnu Batuta, kitabı "Tuhfetü'n-Nazzar"da, Şam memleketlerini ziyaret ettiğinde Dimeşk'te Emevi Camiinde Kufi bir mushaf gördüğünü diğerinin de Basra'da Ali camiinde olduğunu söyler. Dimeşk'de mevcut olan mushaf, Timur'un istilası sırasında yanmıştır. Basra'daki mushafı da Semerkant'a götürmüştür.⁶² Rus yazar Şebuni de, "Kufiçeskii

Koran"⁶³ adlı kitabında bu görüşe meyleder. Bu görüşün doğru olma ihtimali zayıftır. Zira İbnu Batuta'nın ziyareti, Timur'un Şam memleketlerini işgal etmesinden önce gerçekleşmiştir. Bu da görüldüğü gibi son derece açık bir meseledir.

3- Tarihçilerin zikretmiş olduğu Tatar kralları ile Mısır kralları arasındaki iyi ilişkiler ve aralarında değerli, mukaddes hediyeler olduğuna ilişkin rivayete de değinmek gerekmektedir. Tarihçiler, Osman mushafının hediyeler arasında olduğunu belirtirler. Kaynaklar, Kahire'de tarihçilerin beyan ettiği ve Mısır'a gelişini zikrettikleri, farklı dönemlerde bir kaç Osman mushafının mevcut olduğunu ve bu mushafın Osman'ın şehirlere gönderdiği mushaf olabileceğini ifade ederlerken Murad Remzi'nin, Mercani'nin bu mushafın imam mushafı veya Osman'ın beldelere gönderdiği mushaflardan biri olmadığına dair görüşünü tenkit ettiğini ve Ebu Ubeyd'den naklettiği delilleri diğer muhakkik alimlerle birlikte reddettiğini gördük. Diğer taraftan Hz. Osman, yazdığı mushaflardan hiç birini Mısır'a göndermemiştir. İlk defa resmi bir mushafı Mısır'da, Osman mushafına bakarak Abdu'l-Aziz b. Mervan yazdırmıştır.⁶⁴

4-Semerkant uleması arasında yer alan Yahya Hoca'nın açıklamalarının da üzerinde durulmalıdır. Buna göre mushaf, Timur'un hazinesinden veya kütüphanesinden çıkarılmıştır. İkinci rivayette şöyle geçmiştir: Timur bu mushafı Basra mescidinden gasp eder ve Semerkant'a getirir. Burada bu mushafın Timur'a ait olmadığı ve aynı zamanda Timur'un elinden çıktığı söyleniyorsa bu bir zandır. Çünkü böyle bir mushafın Timur'un elinden çıkmış olması mümkün değildir. Bu ulema mushafın hala Semerkant'da 400 seneden beri mevcut olduğunu söylemektedir.⁶⁵

5-Bağdattaki halifelerin hazinesinden -şeyh Muhammed eş-Şaşi'nin⁶⁶ kitabı "Silsiletü'l-Arifin"de belirttiği şeyh Ebu Bekr el-Kaffal vasıtasıyla getirilişi rivayeti. Yalnız burada garip bir husus bulunduğunu belirtmek gerekir: Şeyh, Hoca Ahrar'a müntesib olmasına ve adı geçen kitabını da Hoca Ahrar'ın menkıbeleri hakkında telif etmesine rağmen Osman mushafının menkıbesinde bu olaydan bahsetmez. Bilakis mushaftan bahsederek getirilmesini imam Kaffal el-Kebir eş-Şaşi'ye atfeder. Yine şeyh Muhammed el-Kadi ondan yaptığımız yukarı-

⁵⁹ Mahdûni, a.g.e., s. 38.

⁶⁰ Doğru, a.g.e., s. 66.

⁶¹ Bkz. Öztürk, a.g.e., ss. 162-172.

⁶² Mahmud Hilmi, a.g.e., s. 11; İbnu Batuta, a.g.e., I, 54.

⁶³ Şebuni, Kufiçeskii Koran, Petersburg 1892, s. 7

⁶⁴ Abdu'l-Aziz Sâlim, Mushaf-ı Osman b. Affân, İskenderiye, 1989, s. 29.

⁶⁵ Mahdûm, a.g.e., s. 39.

⁶⁶ Bu zat Hoca Ahra'nın halifelerindedir. Taşkent şehrinde kadı idi. Kadılık görevini icra ettiği bu mescid şu ana kadar ona nisbet edilmektedir. Hala ilim ehlinde ona nisbet edilen binalar vardır.

daki alıntıdan sonra şuna işaret eder. "Mushaf, imamın döneminden beri Taşkent'te hala mevcuttu. Harzemşah Taşkent şehrini tahrip ettiği zaman Ebu Musa mahallinde mahfuzdu. Daha sonra kayboldu." Eğer mushaf Kadı Muhammed zamanında mevcut olsaydı ve şeyh Ahrar da bu mushafı beraberinde Semerkant'a götürmüş olsaydı bunu mutlaka zikreder ve bunu menkıbelerinde sayardı. Taşkent ulemasından Fadıl Hoca -müftü Ziyuddin'in babası- şeyh İşan Babahan'dan naklederek şöyle demiştir. Mezkur mahal, imam Kaffal Şaşi'nin mezarının yakınındaki mahaldir. Mushaf, bu gün de mevcut olan bu mahalledeki mescidde muhafaza edilmektedir. Yine aynı şekilde tuhaf olan bir şey daha vardır. Şeyh Ali b. Hüseyin el-Kaşifi, şeyh Ahrar'ın menkıbeleri hakkında hacimli bir kitap te'lif etmiştir. Şeyhin hizmetini görürdü. Kitabında şeyh Ahrar'la ilgili bütün detayları ele almıştır. Ancak Osman mushafı hakkında bir şey zikretmemiştir. Onun ve şeyhin diğer müridlerinin malumu olduğu bu menkıbeyi ihmal etmesi, özellikle de şeyh Muhammed el-Kadi'nin "Silsiletü'l-Arifin"de zikretmediği bazı tarihi bilgi ve hal tercemelerini düzelttiği halde bu hususu unutmaması imkansızdır. Bundan şu neticeye varılır. Bu mushaf şeyh Ahrar'ın hayatından sonra ortaya çıkmıştır. Mescidine götürülmüş ve ona nisbet edilerek mushafı Bağdat'tan getirdiği bilindiği için Kaffal Şaşi'nin kıssasına mal edilmiştir. Şeyh Ahrar'ı da onun mushafa mirasçı olan evlatlarından olarak göstermişlerdir. Semerkant'a intikal ettiğinde de mushafı Taşkent'ten götürmüştür. Eğer bu haber doğruysa bu iki mühim konuyu ve bu haberi şeyhin hayatıyla ilgili telif ettikleri kitaplarında zikretmeyi asla ihmal etmezlerdi. Mushaf'ın Bağdat'tan Semerkant'a, şeyh Kaffal vasıtasıyla getirildiğini kabul etmek doğru değildir. Zira Muhammed Kadı ve Mevlana Kaşifi'nin bu hususta malumatları vardır.⁶⁷

6- Semerkant tarihi ile ilgili rivayet. Daha önce geçtiği gibi İbnu Kuteybe'nin rivayeti bunu çağrıştırmaktadır.

7- 8- Mushafın dış basında mesahif-i Osman'dan biri olarak tanınır olması.

Bu rivayetleri okuyucunun bugün Taşkent'te mevcut olan mushafın, Hz. Osman'ın şehirlere gönderdiği mushaf olduğu yönündeki iddiamızın doğruluğuna ikna edici deliller içerdikleri için nakletmiş bulunmaktayız. Buna göre bu mushafın Timurlenk tarafından, Şam'dan Semerkant'a bir savaş ganimeti olarak getirildiği kanaati ağırlık kazanmaktadır.

II. Mushaf-ı Osman'ın Semerkant'dan Petersburg'a Getirilişi

Rus basını 1959 tarihine kadar bu nüshanın Rusya'da

⁶⁷ Mahdüm, a.g.e., s. 40.

bulduğuna yönelik yayınlar yapmıştır. Rus kaynaklı yayınların ve haberlerin özeti şudur: Mushafı Osmanı, 1393'de Semerkant Daru'l-Emaresinde kurulan Timur kütüphanesinde mevcuttu. Daha sonra hangi şartlarda kütüphaneden alınarak Hoca Ahrar Mescidi'ne nakledildiğine dair pek bir şey bilinmemektedir. Yıllardan beri anılan mescitte zincirler vasıtası ile mermer direğe asılı olarak durmuştur.⁶⁸

Diğer bir rivayete göre bu mushaf, eskiden beri Semerkant'da Ak Medrese adıyla anılan medresede özel bir odada muhafaza edilmişti. Bu medrese şeyh Muhammed Bahauddin en-Nakşibendi'nin halifelerinden olan h. 895 senesinde vefat eden Semerkant'lı meşhur alim ve sofi, Hoca Ubeydullah b. Mahmud b. Şihab el-Ahrar et-Taşkenti'nin mescidine bitişiktir. Herkes tarafından bilinen bu mushaf, bazı günlerde halka sergilenir ve halk bu mushafı ziyaret eder ve bunun Hz. Osman öldürüldüğünde odasında bulunan ve "Feseyekfikehümullah" ayeti üzerinde kan lekeleri bulunan mushaf olduğunu kabul ederdi.⁶⁹ Bu mushaf, Şeyh Ubeydullah el-Ahrar'ın gözetiminde daha sonra da oğulları ve arkadaşları tarafından korundu ve h. 1285 senesinde Rusya Semerkant'ı işgal edene kadar burada kaldı. Ruslar bu mushaftan haberdar olunca bunu Petersburg'a nakletmeyi denediler. 1869 senesinin Mayıs ayının 3. gününde Zerafşan vadisinin hakimi İbrahimof, Taşkent'te ikamet eden Türkistan müstemlekeleri genel valisi general Von Kaufman'a, Semerkant'daki camilerin birisinde Kufi hat ile yazılmış müslümanlarca tarihi değeri olan bir Kur'an'ın mevcut olduğunu, Semerkant ulemasının bu mushafı Buhara'ya kaçırmak istediklerini haber vererek mümkün olduğu en kısa zamanda buna engel olması için emir vermesini istedi. Sonra İbrahimof, Semerkant şehrinin valisi Siyrof'a, Ahrar mescidine giderek bu haberi araştırmasını, eğer müslümanlar razı olursa bu Kur'an'ın devlet kütüphanesine nakledilmesinin daha hayırlı olacağını anlatmasını istedi. Bunun üzerine Siyrof, müslümanlara geldi ve şöyle dedi: Bu mushafın müslümanlar için değerli bir miras olduğunu biliyoruz. Ancak onun kaybolmaya maruz kalmasını istemiyoruz. Müsade ederseniz biz bu mushafı, Rusya kraliyetinin başkentindeki umumi kütüphaneye götürelim. Orada muhafaza ve korunması için her türlü tedbir alınsın. Bunun üzerine iki alim, Abdu'l-Celil Efendi ve Semerkant müftüsü Molla Yahya buna cevaz verdiler.

⁶⁸ Mahmud Hilmi, a.g.e., 11; Ebu Mahfuz, a.g.m., s. 28.

⁶⁹ Bu konunun Emeviler tarafından propagandaya vasıta yapıldığını biliyoruz. Nitekim üzerinde kan lekeli mushaf büyük bir kıymet ifade ettiği için eski bir mushafın üzerine kan damlatarak ortaya Osman'ın mushafı diye çıkarılanlar olmuştur. Bkz. Keskiöglü, a.g.e., s. 249.

Bunun üzerine Siyrof, aralarında geçen bu konuşmayı İbrahimof'a yazar. Sonra İbrahimof, bu mushafı getirmesini Siyrof'a emreder. Böylece İbrahimof, mushafı ondan alır ve general Kaufman'a gönderir. O da Eğitim Bakanlığı aracılığıyla bu mushafı Petersburg umumi kütüphaneye gönderir. Bu olay miladi 1869 senesinde meydana gelmiştir. General İbrahimof, bu mushaf karşılığında cami hocalarına yüz ruble verir.⁷⁰

General Kaufman, bu mushafı cami hocalarından aldığına dair bir rapor ve tutanak yazdırarak, hocaların bu mushafı kendi arzularıyla imparatorluğun kütüphanesine nakledilmesi yönündeki ifadelerini de bu tutanağa kaydeder ve imzalarını alır. Semerkant'da yaşayan diğer ulemeden ve bu şeyhlerden öğrendikleri bilgi doğrultusunda mushafın tarihini yazmışlar, bu raporun sonuna General Kaufman'ın da bizzat onayını koymuşlardır. General Kaufman'ın Rusya Eğitim Bakanına yazdığı mektubun metni⁷¹ şudur:

Eğitim Bakanına, 24. 10. 1869.

"Zarafşan Bölgesi valisi İbrahimof (bize), Semerkant'ta Hoca Ahrar mescidinde muhafaza edilen Kufi hatla noktasız yazılı Kur'an'ı gönderdi, müslümanlar tarafından bu Kur'an'ın kıymetini anlatmaktadır. Semerkant valisi Siyrof bu Kur'an hakkında bilgi toplamasını ve bu Kur'an'ın müslümanlardan alındığı an onların dini duygularının ihlal edilip edilmeyeceğini öğrenmesini emretti. Neticede Ahrar Mescid'in hocaları ve şehrin ileri gelenleri şöyle cevap verdiler.

1- Bu Kur'an, Hoca Ahrar mescidinde bulunuyor olsa bile bu mescidin bir demirbaşı değildir. Bilakis Buhara Emiri'nin hazinesine aittir.

2- Ne caminin ne de müslümanların bugün bu Kur'an'a ihtiyaçları yoktur. Eskiden bir çok müslüman bu Kur'an'ı ziyarete gelirdi. Son zamanlarda sadece Buhara Emirleri ancak geldikleri zaman ziyaret ediyorlar.

3- Bu Kur'an'ı hiç kimse okuyamamakta, böylece asırlardan beri okunmadan beklemektedir.

Bundan sonra General İbrahimof, bu Kur'an'ı aldı ve cami hayrına yüz ruble verdi. Semerkant uleması bundan memnun oldu.⁷²

Uluslararası değeri olduğu için aldığım bu Kur'an'ı hemen gönderiyorum. Buna ilave edilen kağıt, bu

Kur'an'ın, Ahrar camiine nasıl geldiği hakkında, ilgili mescidin uleması Molla Abdu'l-Celil ve Molla Mu'in el-Müfti'nin ağzından yazdığım bütün bilgileri içermektedir. Ben zatı alilerinizden bu Kur'an'ın kağıtla beraber imparatorluk genel kütüphanesine benim adıma hediye olarak gönderilmesi hususunda bir emir yayınlamanızı rica ediyorum."

General Von Kaufman General Mayor Kamzin Başkatip Diyakof

Böylece mushafı alırlar ve büyük bir itina ile "Petersburg" şehrine gönderirler ve imparatorluk müzesinde yazma eserler bölümünde, Molla Muin Müftü ve Molla Abdu'l-Celil gibi hocalardan alınan bilgilerin bulunduğu kağıtla beraber emanet edilir.⁷³

Bu mushaf, 1917 senesine kadar "Petersburg" kütüphanesinde kalır. Bu mushafı bilen müslümanlar ve eski eser meraklıları ziyaret için ara sıra gelirlerdi. Bununla beraber tutanak ve raporun bir nüshası da muhafaza edilmekteydi. Gazete ve dergiler bu mushaftan bahsetmeye başlarlar. Örneğin 1900 yılında çıkan "Mir'at" dergisi, 11-12. Sayısında bunu "el-Mushafu'l-Osmani ve'l-Kur'an el-Kufi" başlığı ile yazar. Ayrıca Şebuni'nin 1891 senesinde "Petersburg" da basılan risalesinin özetini yayınlar. Bu mushaf-ı Şerif'in "Petersburg" Arkeoloji Enstitüsü tarafından basılacağını, tashih işinin Kırmızı İlyas Mirza Burakhani Kerimi'ye tevdi edildiğinden bahseder, "Din ve Maişet" dergisinde 1328 h. senesinde 14. sayısında bu mushaftan önce Yasin Suresinin, adı geçen musahhahın çalışmasıyla 1905 senesinde basıldığı daha sonra 1322 yılında adı geçen Enstitü tarafından alim Bısarof'un maarifiyle tamamen basıldığı matbu olanın asıl nüshayla hacimce 68 X 53 olarak aynı olması yönünde çalışıldığını ve kağıdın derinin aynı renginde olduğunu söyler.⁷⁴

1904'de St. Petersburg Sanşur idaresi Petersburg Tarihi Eserler Enstitüsü müdürü N. Pakravaskiye ondan 50 nüshanın kopyalanmasına izin verdi. Bu izin gereğince Maximov S. N. Bısarof, litografi vasıtası ile kopyalar hazırladı. Bunlardan 25 tanesi Sultan Abdulhamid, İran Şahı, Buhara, Afgan, Fas başta olmak üzere İslam ülkelerine ve onların liderlerine hediye edildi. Yirmi beş nüshası da beş yüz Rus rublesi karşılığında satılmıştır.⁷⁵ Bundan önce 1895 yılında Araf Suresi'nden iki bin nüsha basılmış ve İslam Devletlerine satılmıştır. Makalenin yazarı üstad Abdullah el-Mu'azi, bu mushafın yapraklarının kütüphaneye taşınmadan önce yağmacıların eline

⁷⁰ Vesâik-i Târih-i Özbekistan, Neşr: Mecmau'l-Ulum, Taşkent İlimler akademisi yay. Taşkent 1966, ss. 32-39; Ebu Mahfuz, a.g.m., s. 28.

⁷¹ Muhammed Hoca Semerkandi, Mecelletü'l-Mir'ât, Bahçe Saray, 1900, sayı: 11-12.

⁷² Ebu Mahfuz, a.g.m., s. 28.

⁷³ Mahdüm, a.g.e., ss. 22-24.

⁷⁴ Mahdüm, a.g.e., s. 24; Ebu Mahfuz, a.g.m., s. 26.

⁷⁵ Ramyar, a.g.e., s. 466.

geçtiğini, satılarak el değiştirdiğini hala bazı köylerde bu yapraklardan mevcut olduğunu işittiğini anlatır.⁷⁶

III. Mushaf-ı Osman'ın Petersbug Kütüphanesinden Çıkışı

Osman mushafı İslam beldelerinden ve müslümanların elinden alınarak imparatorun eline geçmesi ve alınıp satılan bir mal halini alması müslümanları derinden etkiler. Özellikle de söz konusu durumdan şikayetlerini dile getiren aydın ulemanın bu mushafın Mesahifi Osman'dan olduğunu inkar etmelerine neden olmuştur. el-Mercani daha önce geçtiği üzere bir kaç eserinde bunu ilk anlatan kişi olmuştur. Daha sonra onu Musa Carullah gibi diğerleri takip eder. İslam ülkelerinde bazı dergi ve gazeteler bu iki alimden alıntı yapmışlardır. Böylece İslami çevreleri mushaf konusunda bir endişe sarar, bir çıkar yol ararlar ama bu mushafı Sosyalist Eylül Devrimi gelene kadar geri almanın bir yolunu bulamazlar. Rusya içerisindeki müslümanlar bu mushafı geri almak için çaba sarfederler. Bazı gazetelerde, büyük tüccarlardan Ahmed Bek Salihof'un hükümet dairelerine müracaatta bulunduğu ve Bolşeviklerin de mushafı geri vereceklerini haber verdikleri yazılar yayınlanır.

Dağıstan İslamiye gazetesini⁷⁷ Mushaf-ı Osman "Petrograd" da başlığı ile uzunca bir makale yayınlar. Bu makale daha çok, Hz. Osman şehid edilirken okuduğu ve üzerine kanının aktığı mushafın tarihi seyrinden söz eder. Ayrıca sonraları Osman'a nisbet edilen mushafın olduğunu ve bunlardan birinin Rusların Semerkant'ı işgal ettikleri sırada ele geçirilip St. Petersburg'dan imparatorluk kütüphanesine konulduğunu söyledikten sonra makale, müslümanların bu mushafı elde etmek için çektiği talgraflarından ve gayretlerinden bahsederek biter.

Şubat 1917 devriminden sonra bir askeri birlik, Mushaf-ı Osman'ı kütüphaneden zor kullanarak çıkarmak için bir araya gelirler. Ancak bu askeri birlik geçici hükümet tarafından dağıtılır. Sosyalist Ekim devriminden sonra o sene "Petersburg"da mahalli İslami şura kurulur. Bu şura mushaf meselesi ile görevlendirilir. Yeni hükümete bu hususta bir dilekçe yazılarak Sovyet hükümetinin başkanı ve devrim lideri Lenin'e takdim edilir. O da bu mushafın kütüphaneden çıkarılmasını ve müslümanların eline ulaşmasını emreder.⁷⁸

Lenin'in yazdığı mektup şöyle başlar:

Anatoliy Vasilyeviç Lunaçarski eğitim işleri halk komiserliğine, 13. 9. 1917. Petersburg.

⁷⁶ Mahtüm, a.g.e., s. 24.

⁷⁷ Dağıstan İslamiye Gazetesi, Dağıstan, 1335, sayı, 31, "Mushafı Osman Petrograd"ta.

⁷⁸ Ebu Mahfuz, a.g.m., s. 29; Mahtüm, a.g.e., ss. 25- 26.

Halk komiserlik bürosuna "Petersburg" müslümanları mahalli İslam şurasından bütün Rusya müslümanları adına devlet umumi kitaplığında muhafaza edilen mukaddes Mushaf-ı Osmanî'nin müslümanlara iade edilmesini isteyen resmi bir mektup geldi. İslami Şura Konseyi bu kararın icrasını şura başkanı Osman Hidayetoviç Tuğimbetov'a (Rusya müslümanları ve savaş şurası başkanı) ve Milli Parlamento üyesi Kerim Muhammedoviç'e tevdi etti. Halk komiserliği konseyi genel kütüphanede saklı tutulan Mushaf'ı Osman'ın geciktirilmeden İslami Şura'ya verilmesi, bunla binaen konuyla ilgili emir vermenizi rica ederim.⁷⁹

Halk komiserliği başkanı V. Ulyanov Lenin.

Böylece Sovyet hükümeti, imparatorluk döneminde müslümanların elinden alınan bu değerli yazma eseri tekrar iade etmiş olur. Bu mushaf, Sovyet Birliği'nin Sibirya ve Avrupa yakası müslümanları tarafından, 1917 senesinin Aralık ayında "Petersburg" tan, Rusya müslümanları savaş şurası askerlerinden oluşan muhafız alayının koruduğu özel bir trenle Ufa şehrindeki Diniye Nezareti merkezine getirilir. O gün Ufa şehrindeki tren istasyonunda bu mushafı büyük bir kalabalık karşılar. Mushafın müslümanlara iadesi yönünde çıkartılan emir, aynı zamanda Kazan şehrinde "Suyumbike"⁸⁰ minaresinin ve Ufa şehrinde "Kervansaray" yapılması için Diniye Nezareti'ne verilen ruhsatı da içermektedir. Bunlar, Sovyet hükümetinin bütün Rus halklarına ve Doğu müslümanlarına 20 Kasım 1917 senesindeki ilanda açıkça duyurulmuştur.⁸¹

Mushafı Osman'ın geri verilmesi haberi bütün gazete ve dergilerde özellikle de İslami olan yayınlarda ele alınmıştır. "İzharu'l-Hakk" dergisi bu mushafın, 18 Ocak 1818 tarihinde Semerkant'daki ilk yerine yeniden bırakıldığını ve hala duvar levhasının mahallinde muhafaza edildiğini yazmıştır.⁸²

1923 senesinde yine Türkistan müslümanlarına iade edilen bu mushafın bazı sayfeleri teberrüken koparılıp alınmış, böylelikle bu mühim eser, noksan kalmıştır. Mısırlı hayır sahiplerinden bazıları bu nüshanın fotokopisini almışlardır. Bu sayfeler, Kahire hükümet kütüphanesinde yani "Eski Hidiviye Kütüphanesi"nde muhafaza edilmektedir. Kitabın arzulduğu yerde şu malumat vardır:

"Semerkant'ta Hoca Ubeydullah Ahrar Camiinde olup Türkistan Hakimi tarafından satın alınarak

⁷⁹ Mahtüm, a.g.e., s. 27; Vesaik-ı Tarih-i Özbekistan, ss. 32-39.

⁸⁰ Abdullah Battal, a.g.e., s. 32

⁸¹ Vesaik-ı Tarih-i Özbekistan, ss. 32-39; Mahtüm, a.g.e., ss. 28-29

⁸² İzharu'l-Hak, Taşkent, 1917; Kasım Sayısı; Mahtüm, a.g.e., s. 29.

Petersburg'a nakl ile oradan Kayser kütüphanesine konulan ve "Semerkant Mushafı" denilen Mushafın fotoğrafı alınmış bir suretidir. Onu Rus Asarı Kadime Cemiyeti Rus hattat ve ressamı Pakravaski vasıtasıyla neşrettirmiş ve eserden elli nüsha bastırmıştır. Eser Bolşevik inkılabına kadar o kütüphanede kalmış, 1918 senesi başlarında askerlerin himayesinde kalabalık, ihtifal ile Nezareti Diniye İdaresine naklolunmuştur. Eser orada beş sene kaldıktan sonra 1923 senesinde Türkistan'a nakledilerek bir müddet Semerkant'ta kalmıştır.⁸³ Eser şimdi Taşkent'tedir."⁸⁴

IV. Mushaf-ı Osman'ın Ufa'dan Taşkent'e Getirilişi

Mushafı Osman, Başkırdistan Cumhuriyeti'nin başkenti Ufa şehrinde Nezareti Diniye İdaresi'nde 1923 senesine kadar kaldı. Bu mushafı Rusya'da yaşayan müslümanlar ziyaret ederlerdi. Bu haber, Buhara'dan, Semerkant, Taşkent, Fergane'ye kadar yayılmıştır. Ancak Diniye Nezareti'nin yetkilileri bu mushafın, Semerkant halkının mirası olduğunu bildikleri halde mirasçılara ve Semerkant halkına göndermeleri gerektiği halde göndermezler. Bu mushafın yanlarında kalmasının daha doğru olacağını iddia ederek geri verilmesine karşı çıktılar. Böylece bu isteğe kulak asmamayı ve olumlu cevap vermemeyi sürdürdüler. Bakanlık ve şeyhler arasında mektuplar ve elçiler gidip geldi. O vakit Özbekistan'ın ileri gelen şahsiyetleri, Moskova ve Leningrad'a giderek Sovyet makamlarına müracaatta bulundular. Bu esnada Lenin ile görüştüler, mushafın Özbekistan'a gönderilmesi ile ilgili bir hükümet emri çıkartmanın zorunluluğuna onu ikna ettiler. Yusuf Carullah el-Fanzavi'nin ifadesine göre, bu ihtilaf döneminde Ufa'da bir kongre yapıldı. Buraya Türkistan'dan yaklaşık yetmiş beş temsilci geldi ve mushaf meselesi tartışıldı. Çok sert tartışmalar oldu. Devrimin hemen akabinde Özbekistan'da Taşkent müslümanları adına bir şer'i mahkeme kuruldu. Bu mevzu ile ilgili Özbekistan müslümanları adına hükümet makamlarına müracaat ettiler. Aynı zamanda Türkistan'da kurulan eski eserler ve Tarihi Müzeler Daimi Konseyi, 1922 yılında 18 Ocak'ta çıkan bir karara binaen, mushafın Özbekistan Cumhuriyetine geri verilmesiyle ilgili Sovyet hükümetine bir dilekçe vermişlerdir. Yüksek icra konseyi 25 Ağustos 1923 şenesinde bu hususta bir karar çıkartmıştır. Nezareti Diniye İdaresi, o dönem Rusya müslümanlarının tamamının merkezi kabul ediliyor olması sebebiyle bu mushafın kendi hakkı olduğunu ileri sürerek

Bakanlık nezdinde kalmasını istemiş ve mushafın gönderilmesi meselesinde Özbekistan müslümanlarını oyalamıştır. Ancak hükümetin aldığı karar ve Lenin'in emri gereği Özbekistan müslümanlarının mükerrer taleplerine cevap vermek zorunda kalmıştır. Taşkent müslümanları Dini İdaresi, şeyh Muhammed Hoca başkanlığında bir elçi topluluğu göndermiş, daha sonra bu elçilere yukarıda geçen koñsey'in vekili Seyyid Kasım Hocayef de katılmıştır. Böylece 1924 senesinde adı geçen heyet, Diniye Nezareti'nden mushafı Osman'ı teslim almışlar ve Taşkent müftülüğüne bağlı Ulu Cami'ye koymuşlardır. Böylece 18 Ağustos 1924 senesinde burada bir oda, muhafaza ve ziyaret salonu hazırlandı. Halkın bu mushafı ziyareti tam bir sene sürdü. Bu mushafın yağma ve hırsızlığa maruz kalmasından endişe edilerek Taşkent Arkeoloji müzesine götürülmesi uygun görüldü. Böylece burada büyük bir itina ile antik eşyaları muhafaza eden uzmanların gözetimi altında demir sandıkta muhafaza altına alındı. Sarnıççılar veya Cübbeliler çarşısı yanında bulunan bu çarşı, Özbekistan'daki ilk müzedir. 1926 senesinde bu mushafa müstakil bir oda tahsis edildi. Zira bu mushaf, antik eserler arasına girmekte idi. Yıllar önce ziyaretçiler gelip ziyaret ederlerdi. Bu mushafı müzede 1957 senesinde Pakistan heyeti, 1958'de Suriye heyeti, 1960'da Fas heyeti ziyaret ettiler. Uzmanlar, bu mushafın hava ile temas etmesi halinde çok çabuk bozulacağını söylediklerinden, dış etkilerden koruyan bazı maddelerle mumyalanarak sandıkta muhafaza edilmesini tavsiye etmişlerdir.⁸⁵

Kazakistan ve Orta Asya Müslümanları Dini İdaresi, Mushaf-ı Şerif'i ziyarete açtı ve onu fotoğraf makinası ile çoğaltmayı uygun buldu. Üç nüsha çıkarıldı. Bunlardan biri Pakistan eski başkanı Mareşal Muhammed Eyyüp Han'a 1964 senesinde Taşkent'de idare merkezini ziyareti münasebetiyle hediye edildi. Taşkent'de idare kütüphanesinde, yani eserlerin saklandığı kütüphanede, 1905 senesinde Arkeoloji Enstitüsü'nün bastırıldığı mushaf-ı Osman'ın iki nüshası vardı. İdare bunlardan birini Fas kralı II. Hasan'a hediye etti. Fotokopisi çekilen ve basılan bu mushafın nüshaları dışarıya çıkar çıkmaz, İslam beldelerinde bu Mushaf'ı Osmanî'nin haberi yayıldı. Gazete ve dergiler bu mushaftan bahsettiler. Mushaf böylece Sovyetler Birliğinde turistlere ve ziyaretçilere tanıtıldı.⁸⁶

Günümüzde bu Kur'an, Özbekistan'ın başkenti, Taşkent Arkeoloji müzesinde müstakil bir odada ve demir sandık içinde korunmaktadır. Hz. Osman'a nisbet edilen mushaflardan bu iyi bir numunedir. Her sayfa 12 satır

⁸³ Muhammed Abdu'l-Cevad el-Asmai, *Tasvir ve Tecmilü'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Kahire, trz. s. 81, 50.

⁸⁴ Keskioglu, a.g.e., ss. 251-252; Darü'l-Kütübül Mısıryye, *Kısmul Mesahif*, No 204

⁸⁵ Mahdüm, a.g.e., ss. 29-31.

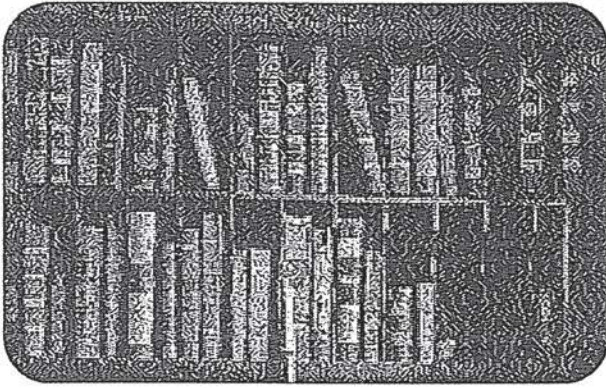
⁸⁶ Mahdüm, a.g.e., ss. 31- 33.

olup ince deri üzerine yazılmıştır. Yazısı Hiri-Kufi karışımı, açık ve güzeldir. Nokta ve irab yoktur. Varak sayısı iki tarafı yazılı 353 sayfadan toplam 706 olup, 68x53 cm ölçüsündedir. Kaybolan ve yırtılan sayfaların yerine adi kağıttan yaklaşık 69 sayfa ek yapılmıştır. Harfler eski resmî hatla yazılmıştır. Sürekli kullanıldığından dolayı biraz zedelenmiştir. Zuhurf Suresi'ne kadar mevcut olup, ayrıca aralarda pek çok varak da satıcılar ve yağmacılar tarafından çalınmış veya kaybolmuştur. Bazı ayetlerin sonunda vakf işaretleri olup içerisinde geometrik çizgiler bulunan daire, kare, yıldız ve nokta biçiminde şekiller vardır. Bazı surelerin sonunda da süslemeler vardır. Fakat bunların çok sonraları kolay okunabilmesi için konulmuş işaretler olma ihtimali yüksektir. Dikkat çeken bir husus da çok güzel bir hat ile birkaç kişi tarafından sanki cetvel kullanılarak yazıldığı ve Osman mushafına bakılarak kopya edildiği izlenimini vermesidir.

Sonuç

Netice itibarıyla bu mushafın, Hz. Osman şehid edilirken okuduğu ve üzerine kanının aktığı özel mushafı olduğunu-böyle bir iddianın açık delillere ihtiyacı olduğu için-söyleyemesek bile, en azından Hz. Osman'ın döneminde yazılan ve şehirlere gönderilen mushaflardan biri olduğunu ifade edebiliriz. Zira daha önce Timurlenk'in bu nüshayı Şam'dan Semerkant'a bir savaş ganimeti olarak getirdiği hususundaki rivayetleri zikretmiştik. Bilakis Semerkant Mushafı'nın hem yazılışında hem de resmi hattında ve yazılı olduğu malzemede iddialarımıza

delil olan işaretler ve sıfatlar mevcuttur. Bu mushaf basit Kufi hatla yazılmış, Hicri I. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi hat süslemeleri ve Ebu Esved ed-Düeli'nin (ö.67) hareketleri belirlemek için koymuş olduğu kırmızı noktalar mevcut değildir. Yine ceylan parşomenine yazılmış olması da o dönemde kağıdın ve varakın mevcut olmadığına delildir. Bu da göstermektedir ki kağıdın ve Horasan varaka'sının hicri ikinci asırda ortaya çıkmasından önce yazılmıştır. Yine bu mushafta Haccac'ın emriyle Nasır b. Asım el- Leysi'nin koymuş olduğu siyah noktalar ve hareketler mevcut değildir. Bu da bu noktaların ve hareketlerin koyulduğu hicri 80 yıllardan önce yazıldığı gösterir. Çünkü Nasır, hicri 89 senesinde Basra'da vefat etmiştir. Bu ilmi ve tarihi esaslar bu mushafın hicri birinci yüzyılın ilk yarısına ait olduğuna delildir ve bunu destekler. Bu mushafı Mesahif-i Osman'ın emsara gönderildiği tarih arasında az bir zaman vardır. Bu mushaf yaklaşık olarak Hulefai Raşidin dönemine kadar geri götürülebilir ve bu mushafın birbirine yakın olan o tarihe ait olduğunun doğruluğunu belirleyebilir ve İslam aleminde bu mushafın asırlar boyu Hz. Osman'a ait olduğunun yaygınlık kazandığını ve mütevatir olduğunu bunlara eklersek mushafımızın Mesahif-i Osman'dan biri olduğunda şüphe etmememiz ve bunu iddia etmemiz konusunda haklı oluruz. Nitekim sırf inkar ve red ciheti hariç bu aidiyeti nefyeden veya bu aidiyetin mümkün olmadığını gösteren her hangi bir delil yoktur. İsbatın ise nefyeden önce olduğu erbabınca malum bir hakikattir. Kuşkusuz Allah Teala en iyisini bilir.

Sahaf
Eski/yeni dergiler
İkinci el ders kitapları
Üniversiteye hazırlık kitapları

1971 KİTABEVİ

Orhan KANDEMİR

“Blues within books...”

Bayındır Sok. Adilhan Kitapçılar Çarşısı No: 6/30 (Zafer Çarşısı yanı) Kızılay/ANKARA Tel:0 312 432 14 58